

सामाजिक संरचनेतील बदल आणि त्याचे परिणाम

डॉ. आर. डी. खताळ¹

प्रस्तावना

सामाजिक रचना ही अशी संज्ञा आहे जी विविध सामाजिक गट आणि संस्थांमधील सर्व परस्परसंबंधित संबंधांना दिली जाते ज्यामध्ये लोक निर्माण करतात आणि त्यांचा भाग बनतात. या गटांमध्ये कुटुंबे, शाळा, धार्मिक संस्था, सामाजिक क्लब इत्यादींचा समावेश आहे परंतु ते इतकेच मर्यादित नाही. समाजशास्त्राच्या संदर्भात, सामाजिक संरचना एक अशी चौकट प्रदान करण्यास मदत करतात ज्यामध्ये लोक त्यांच्या विविध वैशिष्ट्यांवर, आवडींवर आणि वैयक्तिकरित्या ते कोण आहेत याच्या इतर पैलूंवर आधारित परस्परसंवाद साधतात. हे विविध गट समाजात सुसंवादी संबंध निर्माण करण्यास मदत करतात ज्यामुळे लोकांना बंधने, वाढ, सुरक्षितता वाटणे आणि वैयक्तिक आणि सामूहिक म्हणून स्वतःला व्यक्त करण्याची संधी मिळते.

समाजातील किंवा समाजात अंतर्निहित असलेल्या मूलभूत घटकांच्या संयोजनाला सामाजिक रचना म्हणतात. सामाजिक रचनेत समाजाची आर्थिक व्यवस्था, राजकारण, व्यवसाय, गट, गटांमधील परस्परसंबंध आणि निवासी व्यवस्था यांचा समावेश होतो. सामाजिक ज्ञानाच्या वाढत्या साखळीत सामाजिक रचना ही एक महत्त्वाची संकल्पना आहे. रचनेचा शाब्दिक अर्थ विविध युनिट्सच्या व्यवस्थेचे स्वरूप किंवा नमुना आहे. ज्याप्रमाणे यंत्र किंवा सायकलच्या भागांच्या ढिगाऱ्याला त्याची रचना म्हणता येत नाही, परंतु जर हे भाग एका विशिष्ट क्रमाने ठेवले तर ते त्या मशीन किंवा सायकलची बाह्य रचना तयार करतात. त्याचप्रमाणे, सामाजिक रचना म्हणजे समाजाच्या विविध युनिट्सची विशिष्ट व्यवस्था. सामाजिक रचना समजून घेण्यासाठी, संपूर्ण रचना म्हणजे काय हे समजून घेणे आवश्यक आहे. प्रत्येक भौतिक वस्तूची रचना अनेक घटकांनी किंवा घटकांनी बनलेली असते. ही एकके पद्धतशीरपणे एकमेकांशी जोडलेली असतात आणि या एककांमध्ये स्थिरता असते. मानवी शरीराच्या रचनेच्या उदाहरणावरून आपण हे समजू शकतो. शरीराची रचना हात, बोटे, नाक, कान, डोळे आणि तोंड अशा अनेक अवयवांनी (युनिट) बनलेली असते. हे सर्व अवयव त्यांच्या संबंधित स्थितीत स्थिर असतात आणि एकमेकांशी पद्धतशीरपणे जोडलेले असतात. अशा प्रकारे, प्रत्येक रचनेत चार वैशिष्ट्ये दिसून येतात: (१) प्रत्येक रचना अनेक भागांनी, घटकांनी किंवा एककांनी बनलेली असते. उदाहरणार्थ, घराची रचना विटा, दगड, चुना, सिमेंट इत्यादी अनेक एककांनी बनलेली असते. (२) या एककांमध्ये स्थिर आणि पद्धतशीर संबंध असतात, जसे विटा, चुना आणि दगडांचा ढीग घर बनवत नाही. (३) ही एकके त्यांच्या संबंधित स्थितीत स्थिर राहतात. स्थिरतेशिवाय, रचना तयार होत राहते आणि खराब होत राहते. (४) रचना म्हणजे वस्तूच्या

¹ समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री शिवाजीराव पंडित कला विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय शिवाजीनगर ग

बाह्य आकाराचा किंवा स्वरूपाचा संदर्भ देते, त्याची अंतर्गत रचना नाही. शरीराची किंवा घराची रचना त्याचे बाह्य स्वरूप दर्शवते, त्याची अंतर्गत रचना नाही.

अर्थ

सामाजिक रचनेचा अर्थ वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञांच्या वेगवेगळ्या व्याख्यांद्वारे समजू शकतो, ज्या खालीलप्रमाणे आहेत:

- 1) एमिल दुखिम (१८५८-१९१७) यांच्या शब्दांत, "सामाजिक रचनेत संस्था, प्रक्रिया, परस्परसंबंध आणि त्यांच्यातील परस्परसंवाद असतात. संस्था आणि प्रक्रियांमधील हे परस्परसंबंध संरचनेचे भाग आहेत."
- 2) ब्राउन (ए.आर. ब्राउन, १८८१-१९९५) यांच्या मते - "समाजातील व्यक्ती आणि गटांमधील प्रचलित संबंधांना सामाजिक रचना म्हणतात. सामाजिक रचना ही ठोस आहे, अमूर्त नाही."
- 3) मेयर फोर्टेस (१९०६-१९९३) यांच्या मते, "सामाजिक रचना अमूर्त आहे." त्यांच्या 'टाइम अँड सोशल स्ट्रक्चर' (१९७०) आणि 'सोशल स्ट्रक्चर' (१९७०) या पुस्तकांमध्ये त्यांनी लिहिले की सामाजिक रचनेचे स्वरूप स्पष्ट नाही आणि म्हणूनच सामाजिक रचना अमूर्त आहे. ती (सामाजिक रचना) ही स्थिती आणि भूमिकांची एक व्यवस्था आहे, जी वस्तुनिष्ठ आहे आणि तिचे केवळ मूल्यांकन आणि अनुमान करता येते, परंतु ती पाहता येत नाही.

विविध संस्कृती आणि ऐतिहासिक कालखंडात सामाजिक बदलाच्या अनेक कल्पना विकसित झाल्या आहेत. त्यापैकी तीन सर्वात मूलभूत म्हणून ओळखल्या जाऊ शकतात: (१) अधोगती किंवा अधःपतनाची कल्पना, किंवा धार्मिक दृष्टीने, मूळ कृपेच्या अवस्थेपासून पतन, (२) चक्रीय बदलाची कल्पना, वाढ आणि अधःपतनाच्या त्यानंतरच्या आणि आवर्ती टप्प्यांचा नमुना आणि (३) सतत प्रगतीची कल्पना. हे तीन विचार ग्रीक आणि रोमन प्राचीन काळात आधीच प्रमुख होते आणि त्या काळापासून पाश्चात्य सामाजिक विचारांचे वैशिष्ट्य आहेत. तथापि, प्रगतीची संकल्पना सर्वात प्रभावशाली कल्पना बनली आहे, विशेषतः १७ व्या आणि १८ व्या शतकातील प्रबोधन चळवळीपासून. फ्रान्समधील अँन-रॉबर्ट-जॅक टर्गोट आणि माविस डी कॉन्डोर्सेट आणि स्कॉटलंडमधील अँडम स्मिथ आणि जॉन मिलर यांसारख्या सामाजिक विचारवंतांनी मानवी ज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीवर सिद्धांत मांडले

उद्दिष्टे

सामाजिक रचनेतील बदल आणि परिणाम या संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने निश्चित केलेली उद्दिष्टे खालील प्रमाणे

1. सामाजिक रचनेतील बदल आणि त्याचे परिणाम तपासणे किंवा अभ्यास करणे
2. समाज रचनेत होणारे विविध बदल आणि त्याचे समाजावरील परिणाम तपासणे

गृहीतके

सामाजिक रचनेतील बदल परिणाम या विषयाच्या अनुषंगाने निश्चित केलेले गृहीतके खालील प्रमाणे

1. समाज रचनेत बदल होताना दिसतात
2. समाज रचनेत होणाऱ्या बदलांचा समाज जीवनावर परिणाम होताना दिसतो

सामाजिक संरचनेतील बदल

सामाजिक संरचनेतील बदल (Social Structural Change) म्हणजे समाजाच्या मूलभूत संघटना, संस्था, मूल्ये, नियम आणि मानवी संबंधांमध्ये काळाच्या ओघात होणारे महत्त्वपूर्ण परिवर्तन होय. हे बदल वर्ग व्यवस्था, कुटुंब पद्धती, व्यवसाय, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक मानदंडात दिसून येतात. औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण, शिक्षण आणि कायदेशीर सुधारणा यांसारख्या कारणांमुळे हे बदल घडून येतात, जे समाजावर दीर्घकालीन परिणाम करतात.

सामाजिक संरचनेतील बदलांचे मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

संस्थात्मक बदल: कुटुंब पद्धतीत बदल (संयुक्त कुटुंबाकडून विभक्त कुटुंबाकडे), लग्नाच्या पद्धती, धर्म आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये होणारे बदल.

आर्थिक आणि व्यावसायिक बदल: औद्योगिकीकरणामुळे कृषी-आधारित समाजाकडून औद्योगिक आणि सेवा-आधारित समाजाकडे वाटचाल, आणि नवीन आर्थिक वर्ग (कामगार, भांडवलदार) निर्मिती.

सांस्कृतिक आणि सामाजिक मानदंड: मूल्ये, रूढी, परंपरा आणि वर्तणुकीच्या मानदंडांमध्ये बदल. उदाहरणार्थ, महिलांच्या भूमिकेत बदल, LGBTQIA+ हक्क आणि सामाजिक समानता.

सामाजिक स्तरीकरण आणि वर्ग प्रणाली: जातीव्यवस्थेचा प्रभाव कमी होऊन वर्ग-आधारित समाजाकडे वाटचाल.

तंत्रज्ञान आणि सुसंवाद: सोशल मीडिया आणि माहिती आजच्या काळातील समाजात नवनवीन तंत्रज्ञान तंत्रज्ञान तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केला जात असल्यामुळे समाजात अमुलाग्र बदल होताना दिसतो तसेच या तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेऊन त्याचा दैनंदिन व्यवहारात वापर होत असल्याने सामाजिक जीवनात बदल होताना दिसतो त्यामुळे समाज आणि तंत्रज्ञान यात सुसंवाद निर्माण होत आहे याचे चांगले आणि वाईट परिणाम समाज जीवनावर होताना दिसतात.

प्रमुख परिणाम

सामाजिक बदल म्हणजे कालांतराने सामाजिक संरचना, नियम, मूल्ये आणि वर्तनांमध्ये होणारे परिवर्तन. त्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकारचे विविध परिणाम होऊ शकतात, जे व्यक्ती, समुदाय आणि संपूर्ण समाजावर परिणाम करतात. सामाजिक बदलाचे काही प्रमुख परिणाम :

१. सांस्कृतिक परिवर्तन: सामाजिक बदलामुळे सांस्कृतिक पद्धती, श्रद्धा आणि परंपरांमध्ये बदल घडवून आणतात. यामुळे नवीन घटक आणताना काही सांस्कृतिक घटक नष्ट होऊ शकतात. यामुळे वेगवेगळ्या सांस्कृतिक गटांमध्ये संघर्ष देखील होऊ शकतो.

२. आर्थिक परिणाम: सामाजिक बदलाचे परिणाम

महत्वाचे आर्थिक परिणाम. उदाहरणार्थ, तांत्रिक प्रगतीमुळे नवीन उद्योग आणि नोकरीच्या संधी निर्माण होऊ शकतात, तर काही कौशल्ये कालबाह्य होऊ शकतात. रोजगार पद्धती आणि उत्पन्न वितरणातील बदलांमुळे आर्थिक विषमता देखील उद्भवू शकते.

३. राजकीय बदल: सामाजिक बदल अनेकदा राजकीय व्यवस्था आणि सत्तेच्या गतिमानतेवर परिणाम होतो. यामुळे नवीन राजकीय विचारसरणी, सामाजिक चळवळी आणि प्रशासन संरचनांमध्ये बदल होऊ शकतात. यामुळे राजकीय सत्तेत बदल होऊ शकतात आणि संसाधनांचे पुनर्वितरण होऊ शकते.

४. सामाजिक असमानता: सामाजिक बदल सामाजिक असमानता नष्ट करण्यास किंवा सामाजिक असमानता: सामाजिक बदलामुळे विद्यमान सामाजिक असमानता वाढवणे किंवा नवीन निर्माण करणे. उदाहरणार्थ, शिक्षण किंवा आरोग्य सेवा प्रणालीतील बदल काही गटांना फायदा देऊ शकतात तर काहींना दुर्लक्षित करू शकतात. निष्पक्ष आणि न्याय्य समाज सुनिश्चित करण्यासाठी या असमानतेचे निराकरण करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

५. पर्यावरणीय परिणाम: सामाजिक बदलामुळे पर्यावरणावर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम होतात. उदाहरणार्थ, पर्यावरणीय समस्यांबद्दल जागरूकता वाढल्याने शाश्वत पद्धतींचा अवलंब होऊ शकतो. तथापि, जलद औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण देखील पर्यावरणीय न्हासास कारणीभूत ठरू शकते.

६. वैयक्तिक आणि सामूहिक कल्याण: सामाजिक बदल व्यक्ती आणि समुदायांच्या कल्याणावर परिणाम करू शकतो. यामुळे राहणीमान, आरोग्यसेवा आणि शिक्षणाची उपलब्धता सुधारू शकते. उलटपक्षी, यामुळे सामाजिक नेटवर्कमध्ये व्यत्यय येऊ शकतो, ताण वाढू शकतो आणि सामाजिक अलगाव निर्माण होऊ शकतो.

७. प्रतिकार आणि संघर्ष: सामाजिक बदल अनेकदा बदलाला विरोध करणाऱ्या किंवा त्यामुळे धोका वाटणाऱ्या व्यक्ती किंवा गटांकडून विरोधाला सामोरे जावे लागते. यामुळे सामाजिक तणाव, संघर्ष आणि हिंसाचार देखील होऊ शकतो. शांततापूर्ण संक्रमणासाठी या संघर्षाचे व्यवस्थापन करणे अत्यंत महत्वाचे

सारांश

कोणत्याही शरीराच्या किंवा भौतिक वस्तूच्या रचनेप्रमाणेच, समाज ही देखील एक रचना आहे, ज्याला आपण सामाजिक रचना म्हणतो. समाजाची रचना देखील कुटुंबे, संस्था, संघटना, मानक संबंध, मूल्ये आणि स्थाने अशा अनेक घटकांपासून बनलेली असते. ही एकके पद्धतशीरपणे एकमेकांशी जोडलेली असतात आणि त्यांच्या संबंधित ठिकाणी तुलनेने स्थिर असतात. या सर्वांच्या संयोजनामुळे समाजाचे एक बाह्य स्वरूप निर्माण होते, ज्याला आपण सामाजिक रचना म्हणतो. व्यापक अर्थाने सामाजिक बदल म्हणजे सामाजिक संबंधांमधील कोणताही बदल. या दृष्टिकोनातून पाहिले तर, सामाजिक बदल ही कोणत्याही समाजात नेहमीच घडणारी घटना आहे. कधीकधी सामाजिक संरचनेतील बदलाच्या प्रक्रियांमध्ये फरक केला जातो, ज्या संरचनेचे पालन करण्यासाठी अंशतः काम करतात आणि संरचनेत बदल करणाऱ्या प्रक्रियांमध्ये (सामाजिक बदल) फरक केला जातो.

सामाजिक बदलाचा विशिष्ट अर्थ प्रथम विचारात घेतलेल्या सामाजिक घटकावर अवलंबून असतो. लहान गटातील बदल त्या गटाच्या पातळीवर महत्वाचे असू शकतात परंतु मोठ्या समाजाच्या पातळीवर नगण्य असू शकतात. त्याचप्रमाणे, सामाजिक बदलाचे निरीक्षण अभ्यासलेल्या कालावधीवर अवलंबून असते; दीर्घकाळात तपासले असता बहुतेक अल्पकालीन बदल नगण्य असतात. लहान-मोठ्या आणि अल्पकालीन बदल मानवी समाजांचे वैशिष्ट्य आहेत, कारण रीतिरिवाज आणि नियम बदलतात, नवीन तंत्रे आणि तंत्रज्ञान शोधले जातात .

संदर्भसूची

- 1) सामाजिक बदल - विल्बर्ट मूर
- 2) सामाजिक बदल - डब्ल्यू.एफ ओगबर्न
- 3) विकासाचे सामाजिक पैलू - एम.एस गोर
- 4) भारतीय समाजातील रचना आणि बदल - मिल्टन सिंगर आणि बर्नार्ड कोहन
- 5) आधुनिकीकरण आणि विकास- एस.सी दुबे
- 6) आधुनिक भारतातील सामाजिक बदल- एम.एन श्रीनिवास

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*